

Un objecte singular en os a la Timba del Barenys (Riudoms, Baix Camp): botó, penjoll o ídol cruciforme?

Josep Maria MIRÓ i MIRÓ *

ABSTRACT:

The 'Timba del Barenys' is a Neolithic open air settlement (4370 - 3702 BC) placed on a low hill, on the right bank of Maspujols stream. This work shows an exhaustive study of a thin biperforated cross-shaped piece of bone, of which don't know parallels at the moment, in spite of being similar to the neolithic 'ídolos cruciformes' of the South of Spain (Culture of Almeria). This singular object was associated to a multiple inhumation burial, which had reutilized a storage pit. There were inhumated two young children -badly preserved- and an aged 25 or 30 woman to whom an abrasion trepanation had been made; being this one of the most ancient attestations known in Catalonia up-to-date.

Key works: Timba del Barenys, South Catalonia, Neolithic, bone button, bone hanging, bone idol.

INTRODUCCIÓ

La Timba del Barenys (Riudoms, Baix Camp) es localitza en una suau elevació (188 ms/n/m.) a la banda dreta de la riera de Maspujols (fig. 1), en terrenys quaternaris de llims, arenis i còdols, avui en conreu (fig. 2). El patró d'assentament és similar a l'observat en d'altres jaciments neolítics del Camp de Tarragona, el quals solen estar situats en petites elevacions al costat dels cursos d'aigua i en sòls de fertilitat agrícola elevada (Miró, 1989-90).

El jaciment fou localitzat per V. Romero, qui el titllà en un primer moment com a 'taller de superfície' seguint les directrius del treball de S. Vilaseca. Les posteriors activitats agrícoles posaren en evidència un nombre elevat d'estructures circulars-ovals -aproximadament una seixantena- de reduïdes dimensions (1,50 a 2 m de diàmetre i de 0,40 a 0,75 m de fondària) interpretades en un primer moment sota el concepte de 'fons de cabana' (Romero, 1981). En tres campanyes (1981-82-83) d'excavació dirigides per R. Vilardell s'excavaren set estructures de les quals s'ha publicat la indústria lítica (Miró, et al., 1992) i la ceràmica (Vilardell, 1992 a). En la revisió global que hem realitzat del jaciment s'argumenta en contra de la hipòtesi de considerar les estructures com a 'fons de cabana' i, en canvi, ens sembla més versemblant interpretar-les com a sitges que foren, en darrer terme, amortitzades com a fosses de deixalles, però que s'han conservat en mal estat a causa de l'erosió i de les continuades activitats agrícoles (Miró, e.p.).

* Museu Comarcal Salvador Vilaseca (Reus)

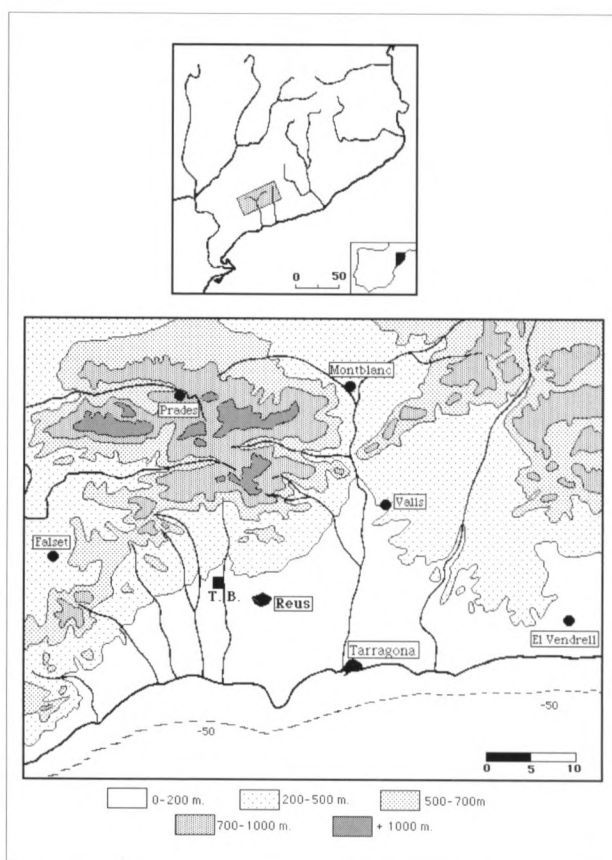

Fig. 1.- Situació general de la Timba del Barenys.

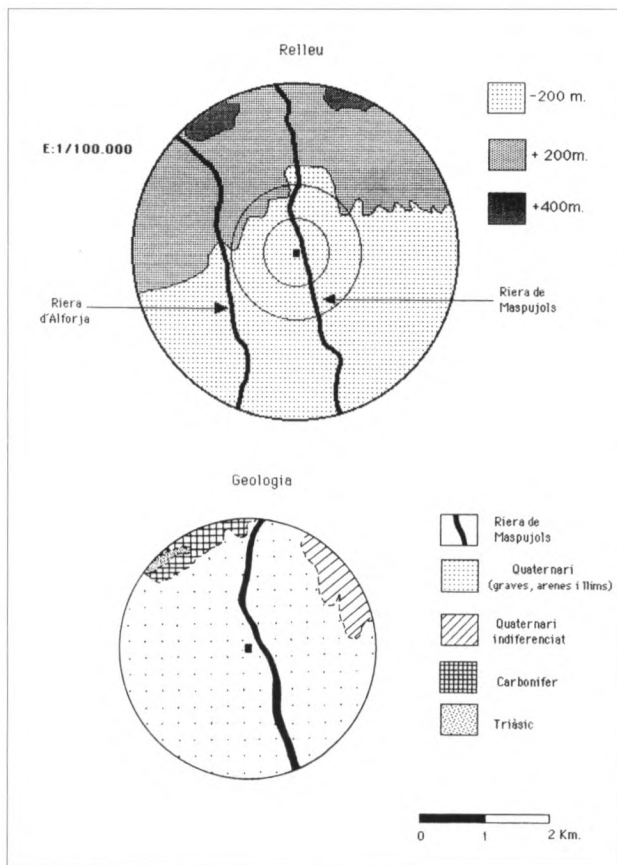

Fig. 2.- Relliu i geologia de la Timba del Barenys.

Tant la indústria lítica com les formes i decoracions ceràmiques ens portaren a assignar una cronologia relativa de la Timba del Barenys cap a la segona meitat del V mil.lenni BC (Miró et al., 1992, p. 354), altrament dit, en el Neolític Antic Final Postcardial. La recent datació de C14 de l'estructura nº 1 -reutilitzada com a sepultura- corrobora les anteriors afirmacions car la datació calibrada es situa a cavall del V-IV mil.leni BC (4370-3702 BC) (Miró, 1994).

UN OBJECTE SINGULAR: PLACA CRUCIFORME BIPERFORADA EN OS.

Context deposicional

L'artefacte més singular i excepcional de la Timba del Barenys aparegué en l'interior de la primera estructura excavada, formant part molt segurament de l'aixovar dels tres individus sebollits en l'interior de l'estructura. Dos infants de curta edat -mal conservats- i un dona d'edat compresa entre els 25 a 30 anys (Turbón & Campillo, 1982). Per les característiques craneomètriques (dòlicomesocrània i came-ortocrània), l'individu femení de la Timba del Barenys pertany a la tipologia mediterrània gràcil, majoritària durant tota la Prehistòria Recent (Neolític-Bronze), tant a Catalunya (Turbón, 1981, p. 199), com a la resta de la Península Ibèrica (Garralda, 1974, 1986). Però el fet més singular de l'esquelet femení de la Timba del Barenys és la trepanació per abrasió amb posterior supervivència i que presenta dues notables particularitats. Una, la situació de la trepanació en la línia sagital, localització gens comuna per a una trepanació. La segona, el fet d'haver-se realitzat en el crani d'una dona, car quasi en la pràctica totalitat dels casos les trepana-

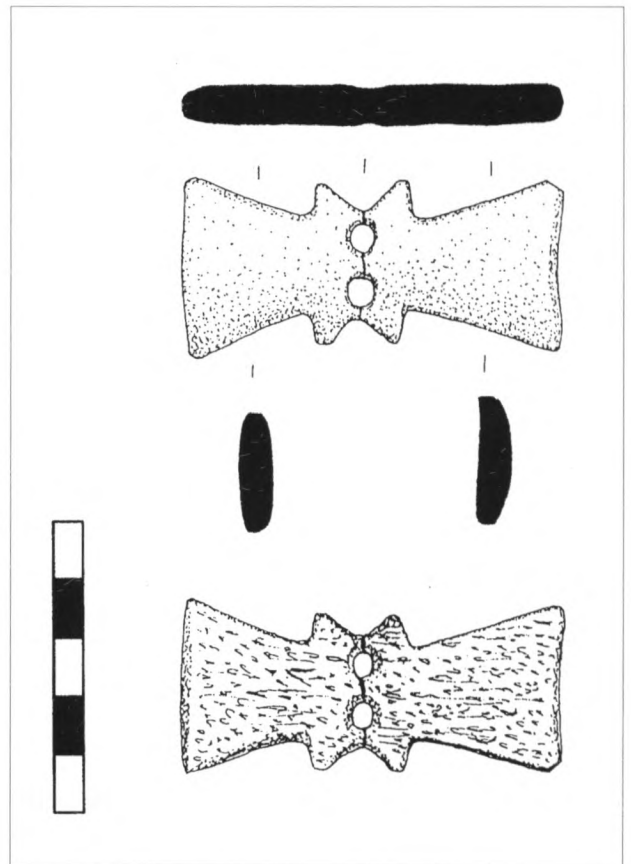

Fig. 3.- Placa cruciforme biperforada de la Timba del Barenys.

cions són fetes en cranis del sexe masculí (Campillo, 1977). Si la situació i el sexe són dues particularitats, volem afegir-ne una tercera, donat que la trepanació de la Timba del Barenys representa una de les atestacions més antigues d'aquesta pràctica a Catalunya i que podria paral·lelitzar-se a les constatades a la Cova del Pastoral (Bosch, 1991, pp. 137-141), a Can Tintorer (Buxó, et al., 1991), a la Bòbila Madurell i a Sant Pau (comunicació personal de J. Anfruns).

Descripció

Es tracta d'una placa d'os, no determinable, (nº inv. Museu: 1318) molt ben polida per una cara, mentre que pel cantó posterior apareix el teixit esponjós de l'interior de l'os. Forma de tendència cruciforme amb quatre osques simètriques que separen la placa en dos cossos troncocònics (o triangulars) i dos apèndixs laterals que resten poc desenvolupats o atrofiats per dues osques també simètriques. En el bell mig de la peça hi ha dues perforacions circulars bicòniques de 5 mm de diàmetre, que li atorguen un marcat caràcter antropomòrfic. Tota la peça guarda una quasi perfecta simetria longitudinal i transversal. Les mesures són: 6,8 cm de longitud, 3 cm. d'amplada màxima i 0,6 cm de gruix (fig. 3).

Interpretació: context cultural

La primera i més fàcil interpretació d'aquest objecte singular és la de relacionar-lo amb els aspectes superestructurals (ideologia, religió, etc...) de les societats neolítiques, dotant-lo de la significació del concepte d'ídol, que és com generalment són intepretades aquestes peces, tant en el cas d'objectes mobles (Almagro, 1973) com en el

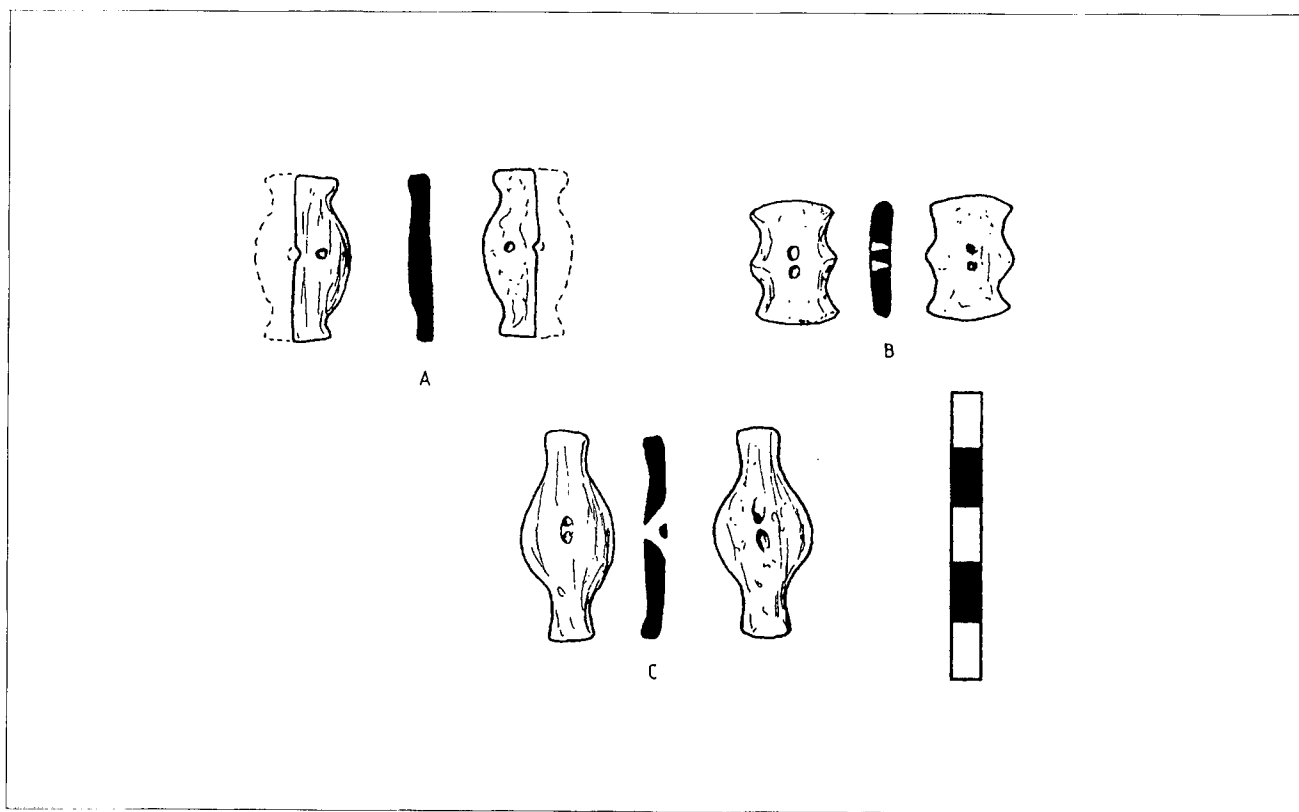

Fig. 4.- A).-Botó de perforació (en V ?) de la Coveta de l'Heura (Ulldemolins, Priorat)
 B).-Botó de perforacions simples de la Cova de la Dou (Arbolí, Baix Camp).
 C).-Botó de perforació en V (tipus tortuga) de la Bòbila Casals (Riudecols, Baix Camp)

cas de les representacions pictòriques rupestres (Acosta, 1968). Ara bé, la presència de dues perforacions podria conduir-nos vers una interpretació de caire més funcional -sense desmerèixer la càrrega simbòlica de l'artefacte- i interpretar-lo com a penjoll i fins i tot com a botó. En conseqüència, abans de decantar-nos cap a una determinada explicació hem optat per analitzar breument altres contextes arqueològics en certa mida paral·lelitzables: representacions pictòriques, decoracions ceràmiques, objectes d'ornament, plaques en os o pedra de forma cruciforme.

a) Botons i penjolls.

D'entre la varietat d'objectes que han estat qualificats de botons, l'únic que guarda una certa similitud morfològica amb la placa d'os de la Timba del Barenys és el denominat botó de perforació en V tipus tortuga (Barge & Arnal, 1984-85, pp. 72-76), alguns dels quals han estat adjectivats d'antropomòrfics (1). Altres investigadors els anomenen botons de perforació en V amb apèndixs laterals (Pérez & López, 1986, p. 172). La diferència més notòria és el tipus de perforació, car en la placa d'os cruciforme de la Timba, aquesta és simple i per tant totalment distinta a la perforació en V dels botons tipus tortuga (fig. 4). Aquests darrers es caracteritzen per disposar de tres cossos, un, central, generalment circular o el·líptic i dues terminacions oposades triangulars o trapezoidals. Generalment són confeccionats amb os i rarament en d'altres matèries primeres (petxina). D'entre tots els tipus de botons de perforació en V, el d'apèndix laterals o tipus tortuga, és, en comparació, poc nombrós, concen-

trant-se llur distribució en unes poques àrees geogràfiques (Centre-Oest de França, Llenguadoc, desembocadura del Tajo, Andalusia). A Catalunya només es localitza a les comarques tarragonines (Coveta de l'Heura d'Ulldemolins, Cova de l'Arbonès del Pradell i a la Bòbila Casals de Riudecols) (Vilaseca, 1952) (Vilaseca & Capafons, 1967) (Vilaseca, 1934) amb un total de quatre exemplars. La cronologia usualment acceptada (Barge & Arnal, 1984-85) (Pérez & López, 1986) (Rodanés 1987, p. 163) Barge, 1982, pp.170-1) recau en el calcolític (III mil·lenni BC), en contextes campaniformes.

Per tant, i com a corollari, difícilment pot argumentar-se un lligam de la placa de la Timba del Barenys amb els botons de perforació en V, tant per les diferències de tamany, sistema de perforació i, sobretot, pel desacord cronològic.

Si qualifiquem la placa d'os cruciforme biperforada de la Timba com a penjoll seria difícil enquadrar-la en cap de les variants assenyalades per H. Barge (1982, fig. 14) (rectangular, el·líptica, triangular, etc...), realitzades en materials molt diversos i amb una cronologia del neolític final i bronze antic. La similitud es també força precària en el cas dels botons d'orificis simples mesials (Pérez & López, 1986, pp. 166-7). L'exemplar de Peña Guerra (Pérez, 1983), de tamany més petit que l'objecte de la Timba, recorda més a un botó de perforació en V malgrat la perforació simple. Quelcom semblant succeeix amb l'exemplar inèdit de la Cova de la Dou (Arbolí), associat a un context de neolític final-calcolític (fig. 4). Com aixovar d'uns pocs enterraments de la cultura dels sepulcres de fossa (fossa nº 34, 46 de la Bòbila Madurell, sepultura nº 1 del Llord) tenim documentades plaques d'os rectangulars i de secció molt plana, que solen portar, en alguns dels casos, una o dues perforacions lateralitzades. (Muñoz 1965, p. 262, Vilardell, 1992 b).

(1) S'han establert dues variants o subtipus: a) Tipus antropomòrfic; b) Tipus rodó amb apèndixs terminals (Roche & Veiga, 1961).

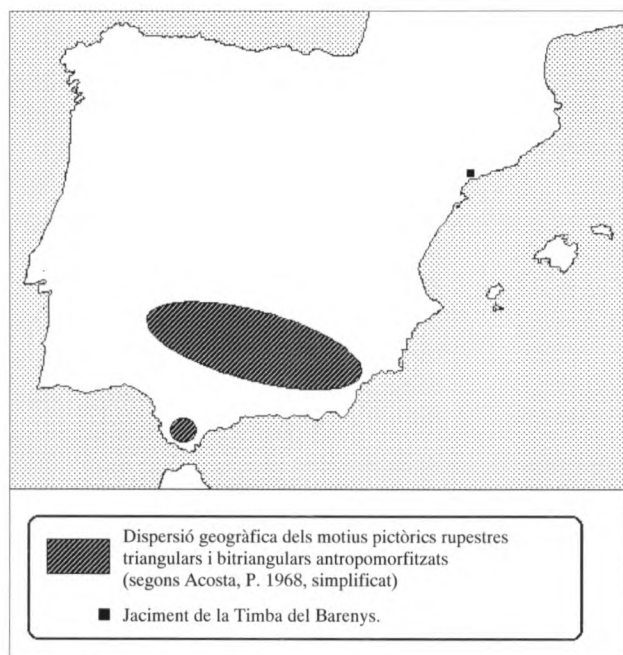

Fig. 5.- Dispersió geogràfica dels motius pictòrics rupestres triangulars i bitriangulars antropomorfitzats (segons Acosta, P. 1968, simplificat)

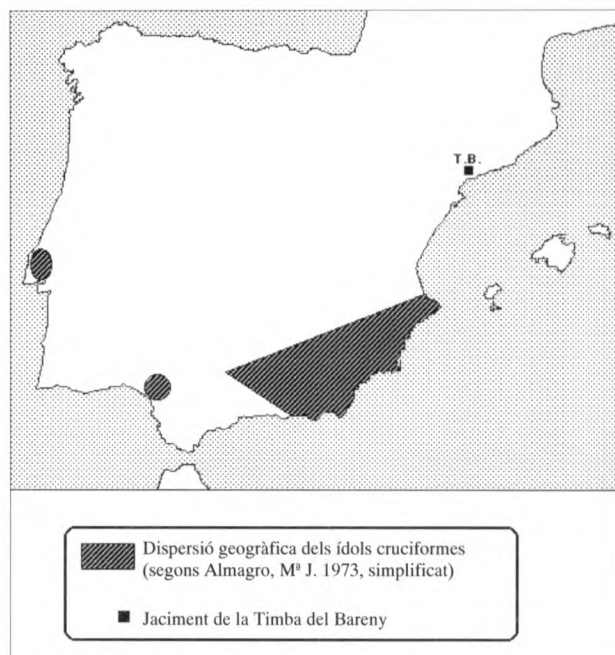

Fig. 6.- Dispersió geogràfica dels ídols cruciformes (segons Almagro, Mª J. 1973, simplificat)

b) Pintura rupestre esquemàtica.

Els motius bitriangulars i cruciformes són molt usats en les representacions pictòriques rupestres peninsulars, les quals han estat englobades dins el terme de pintura o art rupestre esquemàtic (Acosta, 1968). Entre la gran varietat de motius representats, sobresurten les composicions de triangles units en sentit vertical (bitriangles), els quals de vegades porten afegits apèndixs laterals i que han estat invariablement identificats com a representacions esquematitzades de la figura humana (bitriangulars antropomorfitzats). La interpretació d'aquestes figures, amb un significat d'un ídol o símbol religiós (Acosta, 1968, p. 78), s'ha posat en estreta relació amb els també considerats ídols cruciformes en os o pedra del sud-est peninsular (Almagro, 1973, Hernandez, et al. 1988, p. 293, Bécares, 1990). Altrament dit, les dues manifestacions -pintura esquemàtica i art moble- serien materialitzacions d'una mateixa idea simbòlica: *l'ídol* (2)

La repartició geogràfica dels motius triangulars, bitriangulars antropomorfitzats es centra sobretot a Andalusia (Almeria, Granada i Jaén) i Extremadura (Badajoz) (fig. 5) (Acosta, 1968 p. 208), però val a dir que esporàdicament les mateixes temàtiques també es localitzen en d'altres punts de la Península Ibèrica (p. ex. Guadalajara, Salamanca) (Delibes & Santonja, 1986, p. 187-8). Els paral·lels pictòrics més similars a la placa en os cruciforme de la Timba del Barenys, són el Almedral (Almeria), Puerto Palacios (Ciudad Real), els abrics de las Viñas i els abrics de Moriscas del Helechal (Badajoz). Tots ells són representacions de triangles o trapèzics units pel cantó curt, alguns amb uns petits apèndixs laterals més curts. Respecte la cronologia de la pintura esquemàtica s'ha considerat sempre tardana (calcolític-bronze) respecte a l'art figuratiu llevantí. Ara bé, aquesta teoria comença a

(2) "Los referidos elementos que conforman la gran mayoría de estos ídolos, tanto muebles como pintados, pueden reducirse a dos fundamentales, los que representan el cuerpo y los que representan el rostro" (Bécares, 1990, p. 87)

ésser qüestionada doncs alguns dels motius prototípics de l'art esquemàtic han estat recentment individualitzats en ceràmiques cardials (Hernández et al. 1988 p. 294)

c) Decoració ceràmica.

Els motius bitriangulars no sols són presents en la pintura rupestre sinó que també apareixen com a motius decoratius dels recipients ceràmics, realitzats sota diverses tècniques (esgrafiada, incisió, impressió). Deixant de banda algunes temàtiques decoratives dels estils de la ceràmica campaniforme tardana on podrien individualitzar-se els motius bitriangulars apareixen de forma esporàdica com element decoratiu d'alguns recipients de jaciments del neolític del sud peninsular(3).

d) L'art moble: els ídols.

Sota el suggestiu terme d'ídol s'ha agrupat tradicionalment un conjunt variat i heterogeni d'artefactes de distinta morfologia i confeccionats en diverses matèries primeres, els quals tenen en comú l'haver estat interpretats com a objectes de culte o representacions esquematitzades d'una divinitat(4) (deessa de la fecunditat, deessa mare, etc...) o bé, en un sentit més ampli, com objectes rituals(5).

(3) Sense pretendre ésser exhaustius podem citar els exemplars ceràmics de Millares (Siret, 1908, p. 16), Vélez Blanco (Motos, 1918, p. 34-36), Cueva de la Carigüela (Granada) (Lm. XCIII-2), Cueva de las Goteras (Málaga) (Lam. CCCXCI-1), Cueva del Gato (Málaga) (Lam. CCCLXXI-2), Cueva del Capitán (Granada) (Navarrete, 1976).

(4) "Ante todo debemos aclarar aquí que nosotros consideramos estos objetos de la cultura megalítica como elementos de un culto a la divinidad megalítica, sino representaciones de la misma en muchos casos" (Almagro, 1973, p. 335)

(5) En aquest sentit es manifesten F. Gusi i C. Olaria (1991, p. 236-7), rebutjant el terme d'ídol per considerar-lo excessivament unidireccional.

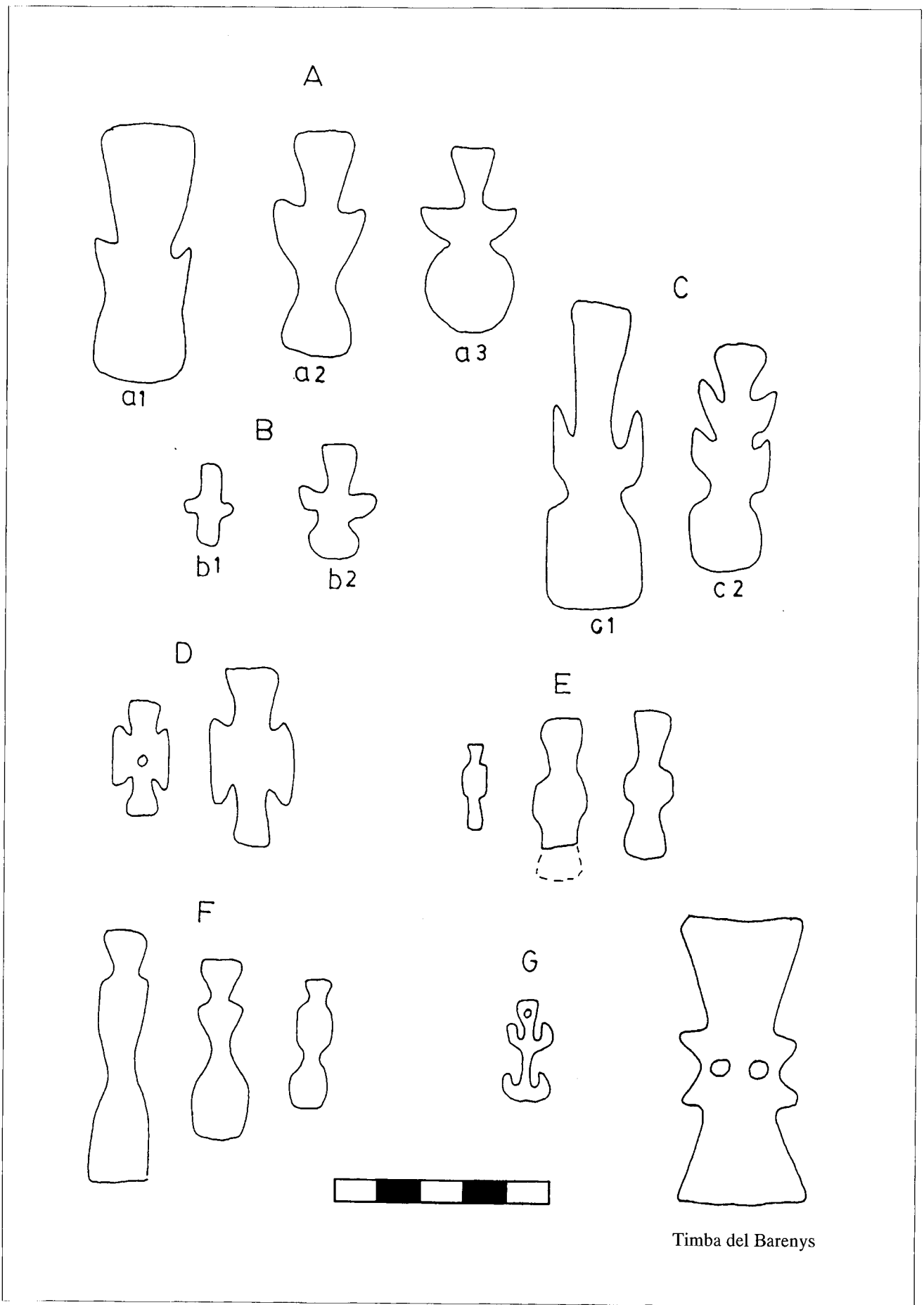

Fig. 7.-Esquema de la tipologia dels ídols cruciformes i comparació amb la placa biperforada de la Timba del Barenys (segons Almagro, M^aJ. 1973, simplificat)

Dels onze tipus bàsics individualitzats en l'obra de Mª J. Almagro (1973), ens interessa en particular el seu tipus II o ídols cruciformes -amb set subtipus i diverses variants- perquè és el que guarda més semblances amb la placa d'os biperforada de la Timba del Barenys. Els ídols cruciformes són definits com:

“placas generalmente de piedra o hueso de forma alargada y perfil plano con los apéndices laterales horizontales, para señalar los brazos, y dos apéndices superior e inferior, para señalar la cabeza y el cuerpo del ídolo” (Almagro, 1973, p. 33).

Els ídols cruciformes han estat considerats com un dels elements característics o definidors de la Cultura d'Almeria (Peña, 1986, p. 142), però que semblen perdurar fins el calcolític, i si bé solen localitzar-se com aixovar en sepultures circulars i rectangulars (necròpolis de los Churuletes) o coves sepulcrales (Blanquizar de Lebor), han estat també exhumats en contextos habitacionals (Cueva de la Carigüela del Piñar). La distribució geogràfica (fig. 6) dels ídols cruciformes es centra sobretot en les regions d'Almeria i Granada, amb algunes troballes esporàdiques a d'altres províncies andaluses (Jaén, Sevilla i Huelva) i del Llevant Peninsular (Múrcia i Alacant), així com una petita concentració a la desembocadura del Tajo (Portugal) (Almagro, 1973, p. 35).

En els primers treballs d'arqueologia del sud-est de la península, els materials arqueològics associats als ídols cruciformes (ceràmiques llises, geomètriques, puntes de fletxa, etc...) es situaren en el període neolític (Siret, 1913) i foren considerats -dins les constants teòriques de l'època- com a resultat de la influència i difusió des del Pròxim Orient. La identificació, en d'altres àrees peninsulars, de conjunts de ceràmiques llises fou utilitzada com la constatació d'una expansió de la cultura d'Almeria arreu de la façana mediterrània peninsular fins a Catalunya, amb els enterraments en fossa del neolític mig (Bosch Gimpera, 1932, 1969), hipòtesi que fou posteriorment rebutjada (Maluquer, 1949, Tarradell, 1982, p. 88).

Les sistematitzacions clàssiques (Siret, Bosch Gimpera i Leisner) de la cultura d'Almeria han estat sotmeses a una forta revisió i crítica (Muñoz, 1986, Chapman, 1991, pp. 97-108), incidint en la necessitat de noves excavacions d'habitats perquè el jaciment clàssic del Garcel ha estat fortament qüestionat. Però també de noves seqüències estratigràfiques car només s'han relacionat amb la cultura d'Almeria uns pocs jaciments estratificats (Los Castillejos i Terrera-Ventura) (Arribas & Molina, 1979) (Gusi & Olaria, 1991) i datacions radiocarbonomètriques perquè *“no existen fechas de radiocarbono totalmente seguras que daten la cultura de Almería”* (Chapman, 1991, p.103).

Amb tot, la tendència avui més acceptada és considerar la cultura d'Almeria com una més de les formacions socials del neolític mitjà-final occidental de ceràmiques llises, datada segurament en la primera meitat del IV mil.lenni BC (Arribas, & Molina, 1979 p.131) i que evolucionaria vers noves formes socials i econòmiques de major complexitat (Cultura de Millares) (Muñoz, 1986, pp.153-4, Chapman, 1991).

Després d'aquesta breu pinzellada al marc genèric dels ídols cruciformes de la cultura d'Almeria, cal preguntar-se si la placa d'os de la Timba del Barenys pot assignar-se a un dels subtipus definits per Mª J. Almagro. Certament, la placa de la Timba guarda una certa similitud global (forma cruciforme) amb els ídols cruciformes del

sud peninsular, com ja va constatar el Dr. Maluquer(6), però, també és ben evident per a nosaltres que la placa en os de la Timba no encaixa en cap de les variants tipològiques recollides per Mª J. Almagro. La figura 7 permet copsar d'un sol cop d'ull les notables diferències entre ells (fig. 7). Un altre contrast a considerar són les dues perforacions perfectament centrades de la placa de la Timba perquè la pràctica totalitat d'ídols cruciformes del sud peninsular no en porten(7).

Interessant i agosarada, però també força especulativa segons el nostre parer, és la teoria de J. Bécares (1990) de posar en estreta interrelació conceptual i simbòlica tant els motius pictòrics rupestres bitriangulars com els ídols mobles, indicant una certa uniformitat socio-cultural(8). Des de la nostra perspectiva, difícilment es pot acceptar aquesta postura, almenys pel que respecta al contexte cultural i cronològic de la placa en os biperforada de la Timba del Barenys, i per tant es lògic constatar que no encaixa en el quadre de relacions formals establert per aquest autor, que sembla partir de la premissa, no sempre vàlida, de l'evolució del simple vers al complex.

CONCLUSIONS

Som de l'opinió que la interpretació de la placa en os cruciforme biperforada de la Timba del Barenys resta oberta al debat, però cal no perdre de vista els següents punts:

a) La placa en os formava part segurament de l'aixovar d'un enterrament que reaprofitava una estructura anterior (sitja ?) i on s'hi exhumaren 3 individus: una dona i dos infants. La primera amb una trepanació feta per abrasió.

b) El jaciment de la Timba del Barenys no és una necròpolis sinó un hàbitat a l'aire lliure amb nombroses estructures circulars-ovals, interpretades com a fons de sitges, i reaprofitades una vegada en desús com abocadors i en un cas com a sepultura. Per tant, l'enterrament de la Timba del Barenys es suma a la variabilitat observada en el registre arqueològic pel que respecta als sistemes funeraris de les societats neolítiques, tant a Catalunya (Bosch & Tarrús, 1990, p. 120-4) com a la resta de la Península Ibèrica (Rubio, 1990).

c) La datació relativa (decoració ceràmica, indústria lítica) com la datació de C14 de l'enterrament situen la cronologia del jaciment de la Timba a cavall entre el V i IV mil.lenni BC.

(6) *“El ídolo de Riudoms es único y no conozco otro igual pero puede considerarse de la misma familia de los ídolos cruciformes definidos por Almagro y su hija Mª Jose, que siguen la pauta que ya habían establecido George y Vera Leisner en 1943. Los mejores paralelos [se hallan] en Almería y Granada, aunque el de Riudoms tiene los brazos (?) atrofiados como en alguna pintura de Jaen en que desaparecen completamente”* (Maluquer, J. *in lettris* 26-1-1980 adreçada al Sr. V. Romero)

(7) La perforació només es dona en el subtipus G (ídols ancoriformes) molt diferents a l'exemplar de la Timba. En la resta d'ídols cruciformes només apareix en l'exemplar de los Castellones (Granada) i en un exemplar de los Churuletes (Almeria).

(8) *“Con todo lo expuesto creemos que la uniformidad conceptual que refleja todo este conjunto de motivos, bien sobre arte rupestre, bien sobre arte mueble, no puede darse más que en una sociedad con una cierta uniformidad en su modo de conceptualizar estos tipos de motivos, y por tanto con cierta uniformidad cultural”* (Bécares, 1990, p. 90)

d) Dífícilment la placa en os biperforada pot relacionar-se amb els botons de perforació en V tipus tortuga, principalment per la dissemblança formal i cronològica.

e) Al marge de qualsevol interpretació simbòlica, les dues perforacions ens podrien portar a considerar-la com a botó de perforacions simples o com un objecte pensat per anar penjat, però, dins de l'àmbit dels objectes d'ornament, no hem trobat cap clar paral·lel formal.

f) Si adjudiquem una significació de representació antropomòrfica esquematitzada (ídol) a la placa en os de la Timba -i malgrat no encaixar en les tipologies establertes-, els paral·lels, tant pictòrics com d'art moble, ens remeten invariablement a l'àrea del sud peninsular en uns contextos culturals que abracen el IV-III mil·lenni BC (cultura d'Almeria, cultura de Millares) i per tant la placa cruciforme de la Timba seria cronològicament un xic més antiga que la majoria dels ídols cruciformes de la cultura d'Almeria.

Amb tot, d'acceptar-se aquesta darrera hipòtesi, faltaria per explicar els mecanismes de relació entre ambdues àrees, sense que pugui semblar vàlid reciclar l'antiga teoria de P. Bosch Gimpera respecte l'expansió de la cultura d'Almeria, donat que les fases finals del neolític al País Valencià (Neolític IIA i B) mostren unes característiques pròpies (Bernabeu, 1988). Tampoc ens sembla factible recórrer a una hipotètica uniformitat simbòlica-conceptual i, per tant, socio-cultural arreu de la Península Ibèrica com postula J. Bécades (1990) a fi de posar en relació un gran polimorfisme de manifestacions arqueològiques, entre elles l'aquí descrita.

Certament, i després de tot l'exposat, la placa en os biperforada de la Timba del Barenys es mostra com un objecte arqueològic singular i únic en el marc de la prehistòria recent de Catalunya.

Belltall - Reus, Desembre de 1993

BIBLIOGRAFIA

- ACOSTA P. (1968). *La pintura rupestre esquemática en España . Memorias del Seminario de Prehistoria y Arqueología*. Universidad de Salamanca, 247 pp. Salamanca.
- ALMAGRO M^a. J. (1973). *Los ídolos del Bronce I Hispano* . Bibliotheca Praehistorica Hispana XII. 354 pp. Madrid.
- ARRIBAS A. & MOLINA F. (1979). El poblado de Los Castillejos en las Peñas de los Gitanos (Montefrío, Granada). Campaña de excavaciones de 1971- El corte nº 1. *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada 3* . Universidad de Granada, 280 pp. Granada.
- BARGE H. (1982). *Les parures du néolithique ancien au début de l'âge des métaux en Languedoc*. Laboratoire d'Anthropologie et de Préhistoire des pays de la Méditerranée Occidentale. CNRS, 396 pps.
- BARGE H. & Arnal J (1984-85). Les boutons perforés en V en France. *Bulletin du Musée d'Anthropologie Préhistorique du Monaco 28* , pp. 63-99.
- BÉCARES J. (1990). Uniformidad conceptual de los ídolos del calcolítico Peninsular. *Zephyrus XLIII* , pp. 87-94.
- BERNABEU J. (1988). El Neolítico en las comarcas meridionales del País Valenciano. A P. López (Ed.) *El Neolítico en España* , Ed. Cátedra, pp. 131-166. Madrid.
- BOSCH GIMPERA, P. (1932). *Etnología de la Península Ibérica* . Ed. Alpha, Barcelona.
- BOSCH GIMPERA P. (1969). La cultura de Almería. *Pyrenae 5* , pp. 47-93.
- BOSCH LLORET A. (1992). *El Neolític Antic al N.E. de Catalunya* . Tesis Doctoral, U. Autònoma de Barcelona.
- BOSCH LLORET A. & TARRUS J. (1990). *La Cova sepulcral del Neolític Antic de l'Avellaner (Cogolls-Les Planes d'Hostoles, la Garrotxa)* . Sèrie Monogràfica 11. Centre D'Investigacions Arqueològiques. 125 pp. Girona.
- CAMPILLO D. (1977). *Paleopatología del cráneo en Cataluña, Valencia y Baleares* . Ed. Montblanc-Martín, 630 pp. Barcelona.
- CHAPMAN R. (1991). *La formación de las sociedades complejas. El sureste de la Península Ibérica en el marco del Mediterráneo occidental*. Ed. Crítica, 411 pp. Barcelona.
- DELIBES, G. & SANTONJA, M. (1986). *El fenómeno megalítico en la provincia de Salamanca* . Ediciones de la Diputación de Salamanca, 225 pp.
- GARRALDA M. D. (1974). *Estudio antropológico de la población del Neolítico y Bronce I en la Península Ibérica*. Tesis Doctoral, Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad Complutense.
- GARRALDA M. D. (1986). Anthropologie du Néolithique et de l'Énéolithique de l'Europe. A Ferembach D. et al. (Ed.), *L'Homme, son évolution, sa diversité* , CNRS, pp. 257-271. Paris.
- GUSI F. & OLARIA C (1991). *El poblado Neoneolítico de Terrera-Ventrua (Tabernas, Almería)* . Excavaciones Arqueológicas en España. Ministerio de Cultura, Madrid.
- HERNÁNDEZ M., FERRER P. & CATALÁ E. (1988). *Arte rupestre en Alicante* . Banco de Alicante-Fundación Banco Exterior, 311 pp. Alicante
- LEISNER, V. & LEISNER G (1943). Die Megalithgräber der Iberischen Halbinsel: Der Süden. *Römisch Germanische Forschungen 12*. Berlin.
- MALUQUER J. (1949). La cultura de La Lagozza en Cataluña. *Riv. Studi Liguri XV* , pp. 46-49.
- MIRÓ J. M^a. (1989-90). El Neolítico a la Catalunya Meridional: Una aproximació espacial. *Acta Arqueològica de Tarragona III* , pp. 21-31.
- MIRÓ J., MOLIST M. & VILARDELL R. (1992). Aportaciones al estudio del Neolítico Antiguo en Catalunya, partiendo de la industria lítica del yacimiento al aire libre de la Timba del Barenys (Riudoms, Tarragona). Coloquio: Aragón / Litoral Mediterraneo. *Intercambios Culturales durante la Prehistoria*. Zaragoza, Institución Fernando el Católico, pp. 345-359.
- MIRÓ J. M^a. (e.p.). *La Timba del Barenys (Riudoms): Un hàbitat de les primeres societats neolítiques al Camp de Tarragona*. Premi Arnau de Palomar - CERAP.
- MIRÓ J. M^a. (1994). La cronologia dels estils ceràmics neolítics a Catalunya i la datació de C14 de la Timba del Barenys (Riudoms, Tarragona). *Saguntum 27* , pp. 57-66.
- MOTOS DE F. (1918). *La edad neolítica en Vélez Blanco*. Museo Nacional de Ciencias Naturales.
- MUNOZ A. M^a. (1965). *La Cultura Neolítica Catalana de los Sepulcros de Fosa*. Instituto de Arqueología y Prehistoria. U. Barcelona, 497 pp. Barcelona.
- MUNOZ, A. M^a. (1986). El neolítico y los comienzos del Cobre en el Sureste. *Actas del Congreso Homenaje a Luis Siret (1934-1984)*. Cuevas de Almanzora, Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía, pp. 152-156.
- NAVARRETE M^a. S. (1976). *La cultura de las cuevas con cerámica decorada en Andalucía oriental* . Universidad de Granada, 431 pp.
- PEÑA C. DE LA (1986). La necrópolis de los Churuletes (Purcheña, Almería). *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada 11* , pp. 73-170.
- PÉREZ C. L. (1983). La cultura megalítica en la margen derecha del Ebro. *Cuadernos de Investigación (Historia) 9-1* , pp. 51-63.
- PÉREZ C. L. & LÓPEZ C. (1986). *Aportaciones al estudio de las culturas eneolíticas en el valle del Ebro I: Elementos de adorno*. Gobierno de la Rioja. Instituto de Estudios Riojanos, 218 pp.
- ROCHE J. & VEIGA F. DA (1961). Révision des boutons perforés en V de l'Énéolithique Portugais. *L'Anthropologie 65, 1-2* , pp. 67-73.
- RODANES J. M^a. (1987). *La industria ósea prehistórica en el valle del Ebro*. Diputación General de Aragón, 276 pgs. Zaragoza.
- ROMERO V. (1981). *Poblado neolítico de cabanes*. Centre d'estudis Riudomencs, 30 pp. Riudoms.
- RUBIO I. (1990). Enterramiento y ritual en el Neolítico Hispano. *Zephyrus XLIII* . pp. 137-141.
- SIRET L. (1913). *Questions de chronologie et d'ethnographie ibériques* . Paul Geuthner, Paris.
- TARRADELL M. (1982). *Les arrels de Catalunya*. Ed. Vicens-Vives, 292 pp. Barcelona.
- TURBÓN D. & CAMPILLO D. (1982). Los restos humanos de Riudoms (Tarragona). *Boletín de las Sociedad Española de Antropología 3* , pp. 46-52.
- TURBÓN D. (1989). El passat biològic de l'home a Catalunya. *Cota Zero 5* , pp. 65-71.
- VILARDELL R. (1992 a). El jaciment a l'aire lliure de la Timba d'en Barenys (Riudoms, Baix Camp). *IX Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà* . Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans, pp. 112-116.
- VILARDELL R. (1992 b). Problemàtica que ens planteja la troballa d'una inhumació a la Timba d'en Barenys (Riudoms, Baix Camp). *IX Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans, pp. 117-118.
- VILASECA S. (1934). Un enterrament prehistòric a Riudecols (Camp de Tarragona). *Bulleti del Centre Excursionista de Catalunya XLIV - 447* , pp. 415-421.
- VILASECA S. (1952). La coveta de l'Heura (Ulldemolins, Tarragona). *Ampurias XIV* , pp. 121-135.
- VILASECA S. & CAPAFONS F. (1967). La cueva sepulcral eneolítica de l'Arbonès (Pradell). *Trabajos de Prehistoria XXIII* , pp. 9-61.